

Kierkegaard'da Tanrı-İnsan İlişkisi *

God-Human Relationship in Kierkegaard

ÖZET

Bu çalışma Kierkegaard'ın düşüncesinde Tanrı-insan ilişkisini konu edinmektedir. Makalenin amacı Kierkegaard'ın daha iyi tanınması ve anlaşılmasına katkı yapmaktır. Araştırmamızda hem Kierkegaard'ın eserlerine hem de ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Kierkegaard, Batı'da 19. yüzyıla damgasını vuran önemli düşünürlerden biridir. Modern varoluşçu felsefenin oluşumunda, dolaylı olsa da önemli bir katkısı olduğu söylenebilir. Çalışmaları incelendiğinde, onun sadece düşünsel bir faaliyet içerisinde olmadığı, aynı zamanda; hakikate, yaşarken ulaşmayı hedeflediği görülür. Tanrı ve iman üzerinden bir benlik inşasına girişen Kierkegaard'ın düşünce dünyası, temelde insan ve Tanrı ilişkisine odaklanmış gibidir. Ona göre, insan benlik oluşturma gayesi içerisinde sürekli varoluş içerisinde olmalıdır. İnsanın benlik sahibi olması ise ancak iman ile gerçekleşebilir. Tanrı-insan ilişkisi, insan cihetiyle, aklın kavrayabileceği ve inşa edebileceği bir ilişki değildir. Buna göre; insan, Tanrı'ya tutku ve sevgi ile inanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Kierkegaard, Tanrı, İnsan, İman

ABSTRACT

This study deals with the God-human relationship in Kierkegaard's thought. The aim of the article is to contribute to a better recognition and understanding of Kierkegaard. In our research, both Kierkegaard's works and secondary sources were consulted. Kierkegaard is one of the important thinkers who left his mark on the 19th century in the West. It can be said that he had an important, albeit indirect, contribution to the formation of modern existential philosophy. When his works are examined, it is seen that he is not only engaged in intellectual activity, but also; It is seen that he aims to reach the truth while he is alive. Kierkegaard's world of thought, which attempted to construct a self through God and faith, seems to focus primarily on the relationship between humans and God. According to him, human beings should be in constant existence for the purpose of creating self. A person can only have selfhood through faith. The God-human relationship is not a relationship that the human mind can grasp and build. According to this; man must believe in God with passion and love.

Keywords: Philosophy of Religion, Kierkegaard, God, Human, Faith

GİRİŞ

Kierkegaard ve felsefesinin temelinde hareket vardır. Zira o ne fiziksel anlamda ne de düşünsel anlamda yürümeden yapamayacağını dile getirir (Kierkegaard, 2005: 87). Kierkegaard için varoluş, sonlu olanın sonsuz olana doğru gerçekleşmesidir (Türkyılmaz, 2016: 24). Kierkegaard, düşünce sistemini kurarken Hegel felsefesinden faydalansa da bireyselci bakış açısıyla ondan oldukça uzaklaşmıştır (Türkyılmaz, 2016: 15-17). Hegel'e göre hakikat nesnel iken Kierkegaard'a göre öznelidir. Augustine'in "inanmazsan anlamazsın" dediği gibi, insanın görevi inancının peşinde yürümektir (Gödelek, 2010: 86). Kierkegaard, yaşadığı çağın bireyselliğe zarar vermesi dolayısıyla insanların kendileri olma cesaretini gösteremeyerek taklide yöneldiğini dile getirir. Bu durum; insanları, kendilerini diğerlerine göre konumlandırmaya ve bir tür sahtekarlığa itmektedir (Kierkegaard, 2005: 493; Blackham, 2005: 21). Tutkudan yoksun ve ilkeler etrafında tavır alan her çağın, sahteliklerle dolu olduğunu dile getiren Kierkegaard (Kierkegaard, 2011: 55) akılcı fikirleri özgürlük olarak savunan Hegelci anlayışa karşı çıkar. Ona göre hayat "ya/ya da" üzerine dayalı seçimli bir yol gibidir (Kierkegaard, 2014: 36-38).

Doğa araştırmaları, insan bireyinin kendisini araştırıp bulmasını engellemiştir (Manav&Gürdal, 2013: 14-15). Bunun yanında Kierkegaard, modern dünya görüşünü, insanın sonsuzluk boyutunu ihmal ettiği için eleştirir. O, kendisini Sokrates'e yakın bulur zira o, Sokrates gibi insan ve ahlak konusunu öne çıkartır ve zaman zaman ironi yöntemini kullanır. Bu yüzden bazı zamanlar kendisi hakkında, "Modern çağın Sokrates'i" der (Manav&Gürdal, 18-19). Kierkegaard, insanın akıl ve beden birlikteliğini parçalayan Descartes'i de eleştirmiştir. Ayrıca ona göre düşünce, varoluşumuzun sebebi değil sonucudur (Manav&Gürdal, 42-47; Çınar, 2015: 43, 83).

Abdullah Pakoğlu¹
Gülsüm Bütün²

How to Cite This Article

Pakoğlu, A. & Bütün, G. (2023).
"Kierkegaard'da Tanrı-İnsan
İlişkisi" International Social
Sciences Studies Journal, (e-
ISSN:2587-1587) Vol:9,
Issue:115; pp:8605-8612. DOI:
<http://dx.doi.org/10.29228/sss.72496>

Arrival: 16 July 2023

Published: 30 September 2023

Social Sciences Studies Journal is
licensed under a Creative
Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International
License.

* Bu makale, 2020 yılında tamamlanan *Kierkegaard'da Tanrı-İnsan İlişkisi* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi ABD, Sivas, Türkiye. ORCID: 0000-0002-1584-4164

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Sivas, Türkiye.
ORCID: 0009-0000-9011-9803

Kierkegaard'a göre, akıl ve iman ilişkisine dair temelde üç tavır geliştirilmiştir: Aklı savunup imanı olumsuzlayan, imanı savunup aklı olumsuzlayan ve her ikisini sentezlemeye çalışan tavrır. Bilindiği gibi Batı medeniyetinde modern zamanlarda akıl ile iman arasındaki gerilim ve çekişmeler üst düzeye ulaşmıştır (Aydeniz, 2012: 66-69). Kierkegaard'ın bu bağlamda, Batı'da, imanı savunup aklı olumsuzlayan tavrın temsilcisi olduğu ve bu tavrının, onun insan ve Tanrı anlayışına bağlı olduğu söylenebilir.

KIERKEGAARD DÜŞÜNCESİNDE İNSAN

Kierkegaard için; insan olmak, birey olmak demektir ki bunun yollarından birisi yalnızlıktır. Ona göre yalnızlıktan korkup kaçanların çoğu aslında benlik sahibi bir birey olmaktan kaçmaktadır. Bunun için o şöyle demektedir: "Hiç kimse kendisi olmaya cesaret edemiyor ve herkes beraberlik adı altında gizleniyor" (Kierkegaard, 2016: 81; Anderson, 2014: 91-93). Bunun için o; yaşadığı çağda, insanların yalnız kalmayı ve kendine ait bir ruha sahip olmayı suç olarak gördüklerini dile getirir (Kierkegaard, 2000: 268). Oysa herhangi iki birey arasındaki hiçbir benzerlik, bireylerin benliklerinin eşitlenmesine neden olamaz (Ertürk, 2012: 106-107). Yine insanların hakikat içeren ancak paradoksal bir görüntüye sahip düşünceleri, yirmi otuz kişinin ortak olarak dile getirdiği, düşünceden uzak sözleri tarafından mahkûm edilebilmektedir.

Kierkegaard'a göre toplum içerisinde kendini inşa edemeyen, kendini unutan yani kısaca benliğine gafil kalan bir kişi sadece toplumsal başarı ve uyuma odaklanır (Kierkegaard, 2004: 43). Bu durum varoluşun merkezinde olan benlikten uzaklaşmayı ve dolayısıyla talih, başarı ve mutluluğu kendi dışında aramayı gerektirir (Kierkegaard, 2016: 95). Bu durumdan kurtulmanın nihai yolu, kendinle hesaplaşmaktır. Kierkegaard, "denizkızı" hikayesinde "kendi olma ve umudu özgürce seçmenin", umutsuzluğu aşmanın nihai yolu olduğunu söyler (Faden-Babin&Rachmanski, 2015: 33-35). Özgür iradeye vurgu yapan Kierkegaard, bunun umutsuzluğu bile kazanca çevirdiğini dile getirir (Kierkegaard, 2013: 54-55).

Kierkegaard'a göre "can sıkıntısı"; bireyin "kendi olma" isteğine engel olan ve gün içerisinde boş işlerle uğraşmasına neden olan en büyük düşmandır. "Oyun ve eğlence" olgusuna farklı bir cepheden bakan Kierkegaard, bunun can sıkıntısından kurtulmanın yolu olması açısından yozlaştırıcı bir faaliyet olduğunu dile getirir. Kierkegaard'ın modern insanın durumunun belirginleşmesi için verdiği diğer bir örnek uyurgezerliktir. Yine dünya, sonu komedi olan bir yangın yeridir. Zira bu oyunun gerçek olmadığı, sonunda anlaşılacaktır (Ferguson, 2015: 24-33).

Kierkegaard, insanların toplum içerisinde kendileri olmadıkları için bin bir türlü maske kullandıklarını ve insanların sahte benliklere sahip olduklarını söyler (Kierkegaard, 2016: 24). Oysa ona göre insan, kalıcı seçimler yapabilen, ne olmak istediğine karar verebilen ve kendi değerlerini üretebilen bir canlıdır (Anderson, 54-55). Bu bağlamda Kierkegaard, insanın kendi benlik inşasının öznel bir eylem olduğunu dile getirir (Anderson, 55-56).

İnsan benliğinin oluşmasında olanak ve seçeneklerin etkisi esas olmakla birlikte, zorunluluklar da etkindir. Ancak zorunlulukların etkisi arttıkça insanın kendine olan inancı azalır. İnsanı dışarıdan etkileyen zorunlulukların başında tarih ve çevre gelir (Manav&Gürdal, 133). Kierkegaard'a göre "ben" Tanrı'ya bağlı olarak kesintisizce var olan bir mevcuttur. Başka bir deyişle Tanrı fikrini elde etmiş bir "ben", sonsuzluğa ulaşır. Bu fikrin elde edilmesi için kişinin dışı değil içe yönelmesi gerekir (Çetin, 2016: 440-441).

Felsefesini varoluş düşüncesine dayandıran Kierkegaard, kendini bilmek ve bulmak idealine sahip herkesin varoluşa yönelmesini ister. Çünkü varoluş, sonsuz ile sonlu olanın birleştiği alandır. Bunun için varoluş; kesintisiz devam eden, tanımlanamaz ve kanıtlanamaz bir gerçekliktir (Manav&Gürdal, 63; Cauly, 2006: 55; Türkyılmaz, 17). Varoluşçuluk dışındaki sistemci felsefeler ise kaygı, umutsuzluk, masumiyet ve günah gibi rasyonalitenin dışında olan şeyleri aklileştirmektedir. Oysa insan sürekli değişen bir varlıktır (Manav&Gürdal, 63-66).

Kierkegaard'a göre birey sadece kendisi değil aynı zamanda türün kendisidir. Dolayısıyla türün geçmişi ve birikimleri bireyde kendini gösterdiği gibi birey türün gelişimine katkıda bulunur (Kierkegaard, 2015: 21-22). Hayvanlar varoluşun ruhsal boyutundan ve benlik bilincinden mahrum olduğu için korku hissine, insanlar ise bu ikisine sahip olduğu için umutsuzluk ve kaygı hissine sahiptir. Kaygının nedeni hiçlik duygusudur. Hiçlik, yokluk düşüncesinden kaynaklanır ve bu anlamda kaygının gerçek bir nesnesi yoktur (Kierkegaard, 2015: 35; Manav&Gürdal, 123-127). Umutsuzluk insanı olgunlaştıran bir histir (Kierkegaard, 2004: 23). Umutsuzluk bilince paralel olarak artar ve eksilir. Kierkegaard umutsuzluğun kendinin bilincinde olan ile olmayan arasında ayırt eder. Kendinin bilincinde olan kişi için umutsuzluk, benlik bilincinin artmasına vesiledir. Oysa kendinin bilincinde olmayanın umutsuzluğu, cehaletinin artmasına vesiledir (Kierkegaard, 2004: 52).

Kierkegaard insanı ruh ve bedenden müteşekkil kabul eder. Ruh insanı hem Tanrı'ya hem de âleme bağlar. Ruh bireysel olduğundan her insanda farklıdır ve duygusalığın, özgürlüğün ve kaygının idrak edilmesinin sebebidir

(Kierkegaard, 2015: 37; Manav&Gürdal, 121-128). İnsan ebedi olan ile zamanda olanı birleştirir. Bu ruh ile bedeninin sentezi anlamına gelir. İnsan için ebedi olan şimdide yani anda saklıdır (Kierkegaard, 2015: 82; Cauly, 91). İnsanın varoluş serüveninde etkili olan diğer bir sentez, ikisi de eşit miktarda etkin olan zorunluluk ve özgürlük arasında gerçekleşen sentezdir. Zorunluluğun yitirilmesi halinde imkân insanı tükenişe götürür. İmkânın olumlu yönü ise özgürlüğe yol açmasıdır (Manav&Gürdal, 131-133). Ancak gerçek özgürlük ruhun meydana gelmesiyle mümkün olur (Kierkegaard, 2004: 44-45).

Kierkegaard, insanın yaşamına yön veren ve özgürce seçebildiği varoluş alanlarını estetik, etik ve dini olmak üzere üçe ayırır (Gödelek, 57-58; Kierkegaard, 2013: 6). Alanlar arası geçiş bir iradeyle, bir de sıçramayla gerçekleşmektedir. Estetikten etik alana geçiş irade ile, etik alandan dinsel alana geçiş sıçramayla gerçekleşmektedir. Bu yüzden kişinin bu alanlardan hangisiyle varoluşunu gerçekleştireceğini kendisinin bulması gerekmektedir (Gödelek, 57-58; Şahiner, 2017: 292-302).

Estetik Alan

İnsanın estetik alanı, insanın duygu üzere yaşadığı dolaysızlık alanıdır. Estetik, güzeli konu edinir ve bunu temelde kadın ve edebiyatla bağlantılı bir şekilde yapar. Kierkegaard'a göre insan, bu alanda yaşanan duyularını kullanırken iyi deneyimlediği ilginç şeyleri yakalamaya çalışır (Kierkegaard, 2013: 8; Kierkegaard, 2002: 134). Estetik alanda yaşayan insan başkalarıyla yüzeysel bir ilişki içerisinde olup onları kendi menfaat ve çıkarı için kullanır. Özgürlükten mahrum olan bu insan arzu, istek ve hayallerin peşinde varoluşunu kendinde gerçekleştirememektedir (Çetin, 2016: 1047; Blackham, 18; Strathern, 1999: 34).

Estetik alanda yaşayan insan; edilgen, kendi kontrolü dışında anda yaşayan, iç güdülerin hakimiyeti altında, ahlaki evrensellikten kopuk, inancı zayıf, haz ve beğeni üzere yaşayan insandır (Manav&Gürdal, 70-71; Strathern, 34). Kierkegaard'a göre estetik alanda yaşayan insan kendisinin farkında olmamanın doğurduğu olumsuz bir umutsuzluk içerisinde güçsüzleşir (Kierkegaard, 2004: 10). Umutsuzluktan kurtulmak ve varoluşsal sıçrayışı gerçekleştirmek için özgür bir seçim yapmalı ve kendini adamalıdır (Türkyılmaz, 24).

Estetik alanda yaşayanların iki çeşit hayat sürdürdükleri görülür: Birincisinde sanat, şiir, ticaret ve matematik gibi yetenekleri dahilinde bir hayat ortaya konulurken ikincisinde arzulara bağlı bir şekilde hayat sürdürülür. Arzulara göre sürdürülen hayatta, yaşanan eğlencenin kişinin kendisine bağlı olduğu düşünülse de bu durum içsel değil dışsal bir şarta bağlıdır ve kişinin kontrolü altında değildir (Kierkegaard, 2013: 28-30). Kierkegaard'a göre estetik alanda yaşayan insanlar komik, kalpsiz ve duygusaldır. Bu insanlar isteksizlik ve tembelliklerini tutku dışında çözememektedirler. Bunlar ruh ve aklın yarattığı sıkıntıdan sadece tutku vasıtasıyla kurtulmaktadırlar (Kierkegaard, 2013: 25-26). İhtiyaçlarına mahkûm olan kişiler özgürlüğe ulaşamamakta (Kierkegaard, 2013: 71-73) ve kişilik bölünmesi yaşamaktadır.

Kierkegaard'a göre müzik, arzu gibi özneliği simgeler (Cauly, 108-110). O, estetik alanı temsil eden üç insan karakteri ortaya koyar: Birinci karakter Don Juan'dır. Don Juan duyusal karakteri temsil eder. Onun yaşamı etik ve din alanlarına tamamen uzakta, kendisini müzikte ve şehvetperestliğin şeytani gücünü gösteren, tutku ve tensel haz üzerine kurulu bir yaşamdır (Kierkegaard, 2015: 61, 83; Manav&Gürdal, 72-73). İkinci karakter Faust olup onun Don Juan'dan farkı bilgi üzerine yoğunlaşmakla birlikte şeytanî olmada onunla müşterektir. Yani şeytanı takip etmek bakımından bu karakter bir üst seviyededir (Durakoğlu, 2007: 77). Bu karakter bir tür maneviyat gibi gözükmemektedir ancak gerçekte Hristiyanlık tarafından dışlanmıştı (Kierkegaard, 2015: 63). Üçüncü karakter Johannes şiir ve hayal gibi dolaylı şeylerle ve bilinçli bir şekilde arzuya ulaşmaya çalışan bir tiptir. O, bütün davranışlarını zevk amaçlı olarak o anda gerçekleştirir (Cauly, 112-114).

Etik Alanında İnsan

Kierkegaard'a göre insan ikinci olarak etik alanda var olur. Bu alan yaşamın karşılaştırmalı olarak kavrandığı, tümel ahlakın hâkim olduğu ve toplumsal benlik tarafından oluşturulan görevler alanıdır (Kierkegaard, 2013: 6; Manav&Gürdal, 80-81). Başka bir deyişle bu alan insanın ne olacağıyla ilgilenen nesnel bir alandır (Kierkegaard, 2013: 24).

Etik alanda insan evrenselin içinde tekilliğini kaybeder. Evlilik evrensel ve toplumsal olanın kazanılmasında önemli bir araçtır (Kierkegaard, 2000: 178). Estetik alanda cinsel hazlar evlilik dışında tatmin edilirken etik alanda bu, aile içerisinde karşılanır. Ancak evliliğin asıl gayesi aşk olmalıdır ki ancak bununla insan ebedilik kazanır (Manav&Gürdal, 85-86).

Kierkegaard'a göre zengin kişilik, kendini seçebilen ve evrensel bir bireye dönüşebildir (Kierkegaard, 2013: 102). Ancak bütüncül bir birey evrensele ulaşabilir. Etik alanda bireyin görevi evrensel olanı gerçekleştirmek ve kendini evrenselde açığa vurmaktır (Kierkegaard, 2013: 91). Kierkegaard, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmek

istemesiyle, trajik kahraman Agamemnon'un ülkesinin iyiliği için kızını kurban etmesini karşılamaktadır. Agamemnon toplumsal ve evrensel olanı öncelerken gururu öcelemektedir (Gödelek, 64; Manav&Gürdal, 83). Hz. İbrahim'in büyüklüğü kişisel erdemi yönünde iken trajik kahramanın büyüklüğü ahlaki erdeminde saklıdır. Zira Hz. İbrahim "bir şeyini kaybetme düşüncesinde" olmaksızın eylemini yaparken, trajik kahraman ise "bir şeyini kaybetmek düşüncesi içerisinde" eylemini yapmaktadır. Hz. İbrahim en sevdiğini kurban etme imtihanından başarıyla çıkmıştır (Kierkegaard, 2000: 181; Kierkegaard, 2013: 65; Bayındır, 2006: 64-65).

Din Alanında İnsan

Kierkegaard'a göre dini varoluş alanı etik alanı aşan üst bir düzeydir. Bu alan sonlu olması açısından bireyden sonsuz bir varlık çıkartmaya çalışır. Estetik alandan etik alana geçiş akıl ve irade yoluyla gerçekleşirken bu alana geçiş, akıl dışı bir unsur olan imanla gerçekleşmektedir. Etik alan doğru olanı yapmaya odaklı iken dini olan ise Tanrı ile öznel olarak iletişime geçmek ve evrenseli aşmak odaklıdır (Anderson, 64-65). Tanrı dini olanın merkezinde yer alır (Akşit, 2013: 10) ve dini alanda baskın olan duygu ıstıraptır (Anderson, 93-94).

Dini alan iki aşamada gerçekleşir: Birinci aşama doğal olanı temsil eder. Bu aşamada birey Tanrı ile içsel ve etik bir bağlantı kurmaktadır. Dünya ile sınırlı bu ilişkide birey aşkın olana ulaşamamaktadır (Anderson, 93-94). İkinci aşama içtenlikten soyut Hristiyanlık anlayışında kendisini gösterir. İman üzere kurulan dini yapı Hz. İsa'yı mutlak paradoks olarak ortaya koymaktadır (Anderson, 93-94). Kierkegaard'a göre iman, delilin olmaması nedeniyle bireyin tutkuyla Tanrı'ya bağlanmasıdır (Gödelek, 66-68).

KIERKEGAARD DÜŞÜNCESİNDE TANRI

Kierkegaard'a göre akıl Tanrı'yı kavrayamaz ve bu yüzden onun hakkında bilgi sahibi olamaz (Alpyağıl, 2013: 81-82). Tanrı kanıtlanamaz çünkü o varsa var olanı ispatlamak, yok eğer yoksa yok olanı ispatlamak mantıklı değildir. Buna göre Tanrı ispatlandığı an iman objesi olmaktan çıkıp bilgi objesi haline dönüşür. Oysa Tanrı öznel bir ilişkinin nesnesidir (Kierkegaard, 2016: 73; Taşdelen, 2013: 717-728).

Kierkegaard'a göre Tanrı kanıtlanacaksa bu, Tanrı'dan varlığa doğru değil varlıktan hareketle yapılmalıdır. Tabiatdaki düzenden Tanrı'ya gidilmesi durumunda beklenmedik anlık düzensizliklerin Tanrı ispatlamasını zora sokacağı anlamına gelir (Kierkegaard, 2016: 89; Alpyağıl, 82-83). Kierkegaard için Tanrı mutlak, gizemli, duyulur âlemin üstünde olduğu için Onu ispatlama faaliyeti sonuçsuz bir eylem olarak devam eder. Ne zamanki ispatlama işi terkedildi işte o an Tanrı'nın varlığının oracıkta olduğu görülür (Kierkegaard, 2013: 39-40). Tanrı'yı doğa üzerinden ispatlamaya çalışmak doğa bilimlerine zarar verir (Kierkegaard, 2000: 216). Kierkegaard'a göre bir insan ontolojik olarak sınırlı bir varlık olduğu için ancak Tanrı'ya teslim olarak ve ibadet ederek onu ispatlayabilir (Kierkegaard, 2016: 91; Ataer, 2006: 48).

Kierkegaard'a göre "Tanrı aşkın da kendisidir (Kierkegaard, 2013: 35). Tanrı bir yemin ile ispatlanabilir zira Tanrı, üzerine yemin edilebilecek en yüce varlıktır (Kierkegaard, 2005: 613). Tanrı, sonsuz güç sahibi, âlemi yoktan yaratan ve sonra tekrar yokluğa dönüştürebilendir. İnsan Tanrı'nın gücünü en iyi vicdanında hisseder. Tanrı bütün yolların kendisine döndüğü nihai sondur (Kierkegaard, 2005: 177, 258, 728). İnsan hayatı Tanrı'ya bağlı olarak kuruldukça ancak yetkinleşebilir" (Kierkegaard, 201: 48).

Kierkegaard'a göre Tanrı, insana ödev ve görevlerini bildirir. Ayrıca insan sadece görevleri açısından değil her zaman Tanrı'ya muhtaçtır. İnsan Tanrı inancıyla kendisini güvene alır (Uyanık, 2016: 20, 35). Tanrı'yı gereği gibi ancak Kutsal Yazılar vasıtasıyla tanıyabiliriz. Tanrı gözle görülmeyen, her an her yerde olan, ezeli ve ebedi olan sonsuz bir varlıktır. Tanrı ile âlem arasında ontolojik bir bağlantı yoktur (Gödelek, 220-235, 237).

Tanrı yapacakları için kimseye danışmadığı gibi yaptıklarından da sorgulanamaz. O, yaratmak için plan kurmayan ve istediğini istediği an gerçekleştirendir. Öyleyse o güç ve kudret sahibidir (Kierkegaard, 2016: 156-157). Tanrı nesnel bir şekilde kavranamayıp sadece iman ile anlaşılabilir (Kierkegaard, 2016: 46). İnsan varoluşunu gerçekleştirdiği kadar Tanrı'yı bilebilir (Kierkegaard, 2013: 38).

Mutlak olarak kendini aşamayan insan mutlak farklı olan Tanrı'yı bilemez. İnsan Tanrı'yı Tanrı'nın onu tanıması ve bilmesi koşuluyla bilebilmektedir. Bunun için Tanrı'yı ancak İsa vasıtasıyla tanıyabiliriz (Kierkegaard, 2013: 42-43, 69). Tanrı bir fikir ve düşünce olmadığı için ispatlanamaz (Çetin, 2016: 322). Tanrı İsa formunda insanlara kendisini ve onların nasıl yaşaması gerektiğini öğretmiştir (Manav&Gürdal, 56-59).

KIERKEGAARD'A GÖRE TANRI-İNSAN İLİŞKİSİ

Kierkegaard'a göre Tanrı'ya karşı bir karar vermek; ebedi olana karşı bir farkındalık yaratmak, sonrasında başlangıç yapmak ve sürekliliği sağlamaktır. Pek çok kişi Tanrı'ya doğru bir yolculuğa çıkmakta ancak devamını getirememektedir. Tanrı'ya doğru çıkılan yolculuğun devamını engelleyen temel iki şey korkaklık ve kibirdir. Bu

ikisi Tanrı ile gerçekleştirilmeye çalışılan uyumu bozduğundan karar verme anında yaşanabilecek en kötü durumlardır (Kierkegaard, 2016: 11-23).

Kişinin Tanrı ile dünya arasında bir seçim yapması kaçınılmaz bir durumdur. Seçimden kaçmak aslında dünyayı seçmek anlamına gelir. Tanrı sevgisini dünya sevgisine tercih edenler sınırsız bir mutluluğa kavuşurlar. Yine bu kişiler Tanrı'ya karşı geliştirdikleri şartsız itaat ile bölünmüş ve parçalanmış bir kişilik sahibi olma tehlikesinden emin olurlar. Belirsiz bir hayatın ayartmalarını bertaraf eden inanmış kişi büyük bir güvenceye ulaşır. Bu güvence sadece Tanrı yönünden değil aynı zamanda inanan kişinin iyi niyetle vermiş olduğu sözlere sadık kalması şeklinde kendisini gösterir (Kierkegaard, 2016: 11-23).

Kierkegaard bu durumu daha anlaşılır kılmak için Kutsal Yazılar'dan bir örnek verir. Bu örneğe göre bir baba, iki oğlundan birine bugün bağda çalışmasını söylemiştir. İlk oğlu, ilk başta çalışmaya gitmeyeceğini söylemiş ama daha sonra bu düşünceden vazgeçip bağa gitmeye karar vermiştir. Baba, bu sefer ikinci oğluna gitmiş ve ona da aynı şekilde bugün bağda çalışmasını söylemiştir. İkinci oğul, bu isteği kabul edip gideceğini söylemiş ama gitmemiştir. Görünüşte ilk oğul, sözü yerine getirmeyen olarak görülmekte iken ikinci oğul, gideceğini söyleyerek hem davranışı gerçekleştirilmekte hem de verdiği sözü yerine getiriyor gibi görünerek kendini ve başkalarını aldatmaktadır (Kierkegaard, 2016: 11-23).

Kierkegaard insan ile Tanrı arasındaki ilişkinin iman bağıyla kurulduğunu dile getirir. Ona göre insan ile Tanrı arasındaki ontolojik boşluk iman sayesinde gerçekleşen sıçrayışla atlatılır. İnsanın kurtuluşu, Tanrı için her şeyin mümkün olduğu gerçeğini kavramakta saklıdır ki bu, inananı her türlü ümitsizlikten kurtarır (Kierkegaard, 2004: 48-49). İman eyleminin öğretmeni Tanrı iken öğrencisi insandır. İman kişinin tek başına gerçekleştirdiği bir şeydir. İnsan Tanrı'dan koşulsuz olarak ve bir anda ebedi hakikati öğrenir. İmanla birlikte insan sonsuzlukla bağlantıya geçer (Kierkegaard, 2013: 63-66). Tanrı için gerçekleştirilen iman eyleminin nesnelleştirilmesi onu gerçek anlamından uzaklaştırmak olur. İman paradoksal, absürt, saçma, riskli, anlaşılmaz, insani değerlerin ötesinde, tutkulu ve öznel bir tecrübedir (Kierkegaard, 2013: 62; Alpyağıl, 106-107).

Risk olmadan iman olmaz, çünkü onu değerli kılan büyük bir risk içermesidir. Ayrıca o yoğun varoluşsal eylem olarak kendini gösterir (Tokat, 2013: 25; Gök, 2015: 85-86). Oysa nesnel bilgi imanı dışlar dolayısıyla imanda nesnel bir kesinlik yoktur. Risk ve tutku yoğunluğunu artırır. Tutku bilfiil olursa işe yarar ve o, anlık olarak gerçekleşir. İman, gerçekleşmesi halinde büyük bir fedakarlığı gerektiren bir tutkuya dayanır. Dolayısıyla inanan sonsuzluk karşısında ödediği bedel ve acı oranında tutkulu olur. Yine imanı doğuran tutku Tanrı'ya karşı duyulan yoksunluğun bir sonucudur (Anderson, 69-70, 89; Alpyağıl, 88-89).

İman, aklın sınırlarının ötesindedir ve kişi, Tanrı ile olan bağlantısını öznel deneyim sonucu elde ettiği iman sayesinde gerçekleştirmektedir. Kierkegaard, akli ve akla dair sorumluluk ve irade gibi kavramları bir kenara itmesinde de onun sınırlı bir yapıya sahip olduğunun unutulmaması gerektiğini ve yaşamın anlamını belirlemede etkin olan kavramın iman olduğunu savunmuştur (Aydeniz, 66-99).

Kierkegaard, Hz. İbrahim üzerinden imanı tartışırken risk, nesnel belirsizlik ve tutku kavramları üzerinden hareket etmekte ve Hz. İbrahim'i düşünsel yönünden ziyade imanın en büyük temsilcilerinden birisi olarak saymaktadır. Zira Hz. İbrahim, oğlunu kurban edebilecek kadar yüksek bir iman ve teslimiyete sahiptir (Kierkegaard, 2000: 179; Kierkegaard, 2013: 25).

Hız. İbrahim oğlunu kurban ederken korkusuna hâkim olmuştur ki bu durum onun Tanrı'ya karşı duyduğu sevginin bir sonucudur. İmanla birlikte gelişen sevgi Tanrı'yı yansıtırken imansız bir sevgi insanın kendisini yansıtır (Gök, 76; Kierkegaard, 2013: 39). Kierkegaard gerçek imanı imkansızlığı tanımayı ve sonsuz teslimiyeti gerçekleştirmek olarak değerlendirir (Kierkegaard, 2013: 50).

Düşüncenin bittiği yerde iman başlar. Bununla beraber iman yaşama dair diğer şeylerden kopmayı gerektirmez. Tam aksine iman hayatta bazı imkânsız görünen şeyleri mümkün kılar. İman öznel tecrübe olması yönüyle başkalarına anlatılması uygun değildir. Yani herkesin imanı kendine ve Tanrı'dan aldığı kadarına göredir (Kierkegaard, 2013: 58; Aydeniz, 64-66).

Tanrı insan ilişkisi iman esaslı sevgi ilişkisidir. Dünya veya ahirette yarar ve menfaat sağlama amacıyla veya korku ve umutsuzluk durumlarında ortaya çıkan iman gerçek bir iman değildir. Bu ilişkinin özelliği, "ben ve sen" boyutunda gerçekleşen aktif ve sürekli bir ilişkisi olmasıdır. Kişi Tanrı'ya gönülden yönelirse Onun sesini kalbinde duyması bir yana Tanrı'nın kendisini gördüğünü idrak eder (Kierkegaard, 2005: 720-727; Ataer, 47).

İnsan için esas mutluluk insanın iç dünyasında saklıdır. Asıl bilgi de insanın kendisini bilmesidir. Kendini bilmeden dışa dönük olarak yaşayan birisi hayat fırtınasında boğulmaktan kurtulamaz (Kierkegaard, 2016: 37; Kierkegaard, 2000: 169-170). İnsan cesaretle inanmaya yönelmelidir. Çünkü hakikatin tecrübe edilmekten başka bilinme imkânı

yoktur. Hakikat, menfaat ve yarar hesaplamalarıyla değil kişinin iç dünyasında yaşanan hesaplaşmalar, iç çekişmeleri ve çileyle bilinebilir (Kierkegaard, 2016: 77; Kierkegaard, 2016: 63). Ebedi bir yaşamı kapsayan hakikat ruhsal anlamda kişiye hayat vererek onu ebedi kılar. Hakikat yol gibidir. Kat edenleri için yol aynı olsa da yol alış tarzları değişebilmektedir. Temelde yol alış ve dönüşüm tarzları iki tanedir: nesnel ve öznel. Nesnel düşünüm yolunda birey dikkate alınmazken öznel düşünüm yolunda birey ön plana alınır (Kierkegaard, 2016: 65-67; Gödelek, 87). “Benim için hakikat” şeklinde tabir edilen öznel dönüşüm hakikatin bireyselliğine uygun bir tavidir (Çetin, 2016: 364-366).

İnsanın düşündüğü şeyler hakikatin nesnel boyutuyla ilgilidir ki insan düşünsel yoğunluk vasıtasıyla ancak bu boyutla irtibata geçebilmektedir. Oysa sonsuz ve sonsuzluk özneliğin taşıdığı tutkunun konusudur. Bu yönden hakikat öznelidir. Daha doğrusu bireyin ulaşabileceği en yüksek hakikat ancak öznel olabilir. Yine kişi ancak bu sayede sonsuz mutluluğa ulaşabilir. Sadece mutluluk değil aynı zamanda gerçek özgürlük de içe dönüklük yoluyla elde edilebilir Tanrı'ya dair kesinlik ona dair getirilen delillerin artmasıyla değil azalmasıyla elde edilmektedir (Kierkegaard, 2016: 73-77; Çetin, 2016: 91, 96).

Kierkegaard'a göre nesnel olarak emin olmadığımız Tanrı'nın varlığı, içe dönüklüğü gerekli kılmaktadır. İnsanın sonsuz olma tutkusu onu nesnel emin olmayışı seçmeye götürmektedir. Bu durumda “özneliğin hakikat olduğu” paradoksu meydana gelmektedir. Bu paradoks şudur: Öznellik imanın kesinliğini, iman da özneliği doğurmaktadır. Aslında dinsel hakikat Tanrı'yı nesnel olarak bilemeyeceğimiz için insani bir şeydir (Kierkegaard, 2016: 85-87). İçsellik sadece insan bireyinde kalması ve başkasına ulaşmaması açısından değil nesneyle ilgisi yönünden ele alınmaktadır. Bu ilginin temel çıkış noktası ise tutkudur (Kierkegaard, 2016: 126-130).

İnsan kendi kusuru nedeniyle hakikati kavramaktan yoksundur. Ona bu yoksunluğunu hatırlatmaya aracı olan şey Tanrı'dır. Bunun diğer bir adı günahdır. Günah bir açıdan insanı özgür kılmaktadır zira günah insanın kendi başına olması demektir. Özgürlüğün dışı bakan yönü kişinin hakikatten uzak kalması ve dışlanmasıdır. Dışlanma kişinin özgürce bağlanma isteğiyle dengelenmektedir. Başka bir deyişle Tanrı kişiyi kendisinden kurtararak özgür kılmaktadır. Tanrı kişiye hakikati yani imanı vererek günahın gerektirdiği azaptan onu kurtarmaktadır. Bireyin kendi kusurunun farkında olması gerekir ki hatasından dönsün. Bu kusur kişiyi hakikatten uzaklaştırmaktadır ve bundan dönüş aslında bir tür yeniden doğuştur (Kierkegaard, 2013: 6-12).

Kierkegaard'a göre Tanrı her şeye gücü yeten, ebedi ve ezeli, ebedi bir varlıktır. Tanrı karşısında bütün evren bir tür hiçliktir. Tanrı'nın iradesi hiçliğin şeye dönüşmesini sağlamaktadır ancak Tanrı bunu herhangi bir beklenti ve fayda için yapmamaktadır (Kierkegaard, 2016: 55). Tanrı'nın tek bir isteği vardır; o da sevmektir. Tanrı değişik rollere bürünerek sevmek istemektedir. Örneğin çocuğun babasına, dostların ve sevgililerin birbirlerine olan sevgisi aslında Tanrı sevgisidir. Anlaşılan Tanrı anlık bile olsa sevmek için insana eşlik etmektedir (Kierkegaard, 2005: 741; Kierkegaard, 2013: 20).

Kierkegaard'a göre Tanrı kendini herhangi bir aracı olmaksızın bildiği gibi harekete geçmek için de herhangi bir şeye ihtiyaç duymaz. Sadece sevgi Onu harekete geçirebilir. Dolayısıyla Tanrı'nın nihai amacı sevgidir. Bu sevgiye layık olan daha doğrusu Tanrı'yı sevebilecek nihai varlık insandır. Tanrı insanı sevmek ve onu kazanmak için insanla kendini eşit kılar. Çünkü sevgi farklı olan her şeyi birbirine eşitler. Tanrı insanla kendini eşitlemek ve ona sevgiyi öğretmek için öğretmeni gönderir. Bu olmazsa Tanrı ve insan arasındaki sevgi mutsuzluğu doğurur (Kierkegaard, 2013: 20-23).

Tanrı, insan tarafından sevmek karşılığında kendisi ona eşitlerken insandan da kendini sevmesi için yaşam arzusundan vazgeçmesini talep etmektedir. Ancak insan bunu kendi başına tam olarak gerçekleştiremeyeceği için Tanrı ona yardım etmekte bunun için imanı insana bağışlamaktadır. İnsan iradesiyle ıstırap dolu bir sevgiyle Tanrı'ya inanmalıdır. İnsan sevginin kontrolünde olacaksa yasayı değil çektiği ıstırapı dikkate alarak kendince ölçülü olmalıdır (Kierkegaard, 2005: 662-663, 769).

Tanrı, sevgiden müteşekkil bir ruh olup insanın görevi de bu ruha kavuşmaktır. Kavuşmak ve sonunda Tanrı'ya dönüşmek bir süreç işidir. Tanrı için önemli olan insanın bütüncül olarak kendine yönelmesi ve bu yönelimden vaz geçmemesidir. Tanrı insanların zayıflıkları dolayısıyla kendilerine verdiği iyilik ve zenginlikleri bir gün geri alınacağını bilerek olumlu yönde kullanmalarını ister. İnsanın Tanrı'yla eşitlenmesinin yollarından birisi insanın kendisini yükseltmesidir. Bu noktada insanın Tanrı adına başka sevinç ve yönelimlere sahip olmaması gerekir (Kierkegaard, 2016: 56-57). Tanrı'yı en hoşnut eden şey, samimi olarak ona muhtaç olduğumuzu itiraf etmektir (Kierkegaard, 2016: 79).

Tanrı-insan birliğinin sağlanmasının bir yolu Tanrı'nın en aşağı insan seviyesine inmesidir. Başkalarına hizmet eden insan, toplumsal merteye olarak en aşağı insan olduğuna göre Tanrı kendini hizmetçi şeklinde gösterir (Kierkegaard, 2013: 27). Tanrı dünyadaki bütün ıstırapların acısını duyarak insanla eşit olur. İstırap aslında

sevginin bir sonucudur. Tanrı'nın çektiği ıstırap insanın an be an yenilenmesine ve yeni bir varoluşa kavuşmasına sebep olmaktadır (Kierkegaard, 2016: 117; Kierkegaard, 2013: 30).

SONUÇ

Kierkegaard teistik bir düşünce geliştirerek çağın düşüncesine önemli bir katkıda bulunmuştur. Birey merkezli düşünce biçimi kendisinden sonra gelen varoluşçuları oldukça etkilemiştir. Hegelci felsefeyle karşılaştırılınca Kierkegaard'ın daha bireyselci olduğu görülür. Buna göre mantıksal tanımlamalar değil bizatihi insan ferdi bizim insanı ve insanlığı anlamamızı sağlar. İnsan duyu ve düşüncesiyle sürekli varoluşunu yenileyen bir varlıktır.

Kierkegaard'a göre insan öznel ve özgür bir canlıdır. İnsan özgürce kendi benliğini oluşturmalıdır. Estetik, etik ve dini alanlar insana varoluş imkânı sağlamaktadır. Estetik alanda yaşayan insan anı yaşarken hazzı amaçlar. Bu durum bu insanı göreceli ve sınırlı kılmaktadır. Etik alanda yer alan insan, toplumsal ve evrensel bir insan olduğu için ahlaki görevlerini icra etmeye odaklıdır. Dini alanda yaşayan insan sonsuzluğa yönelmektedir. Kierkegaard'a göre insan varoluşunu ancak Tanrı ile gerçek anlamda gerçekleştirebilmektedir.

Kierkegaard'a göre Tanrı, imanın konusudur bilginin değil. Tanrı olsa olsa sevgiyle eşleştirilebilir. Bunun için Hristiyanlık sevgi üzerine kurulmuştur. Tanrı ve din nesnel değil öznel bir alandır çünkü insanı konu edinir. Bunun için imanda aklın bir işlevi yoktur. Tanrı bilginin değil teslimiyet ve imanın konusudur. Tanrı ile kurulabilecek nihai ilişki de iman ve sevgi ilişkisidir.

Kierkegaard düşüncesinde Tanrı, mutlak ve gizemli bir varlıktır. Duyular alanının dışında ve onun üstündedir. Bu yüzden O'nun hakkında net bir bilgiye ulaşılması mümkün gözükmemektedir. Tanrı'yı tecrübe etmenin ve bilmenin yolu, iman etmekten geçer. İnsan, Tanrı ile ilişki kurmak istiyorsa iman etmelidir. İmandan önce ise sonsuz teslimiyeti gerçekleştirmesi gerekmektedir. Çünkü akıl, insana dünyevi sınırlar çizerek Tanrı'yı anlamayı, onunla ilişki kurmayı engellemektedir. Tanrı ise insanla sevme ve sevilme arzusu üzerine ilişki kurmaktadır. Tanrı kendisini en alt seviyedeki insanla denk ve eşit göstererek bu ilişkiyi gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu eşitlikle Tanrı, insandan yaşama arzusundan vazgeçmesini istemektedir. Çünkü bu vazgeçişle beraber insan Tanrı ilişkisi gerçekleştirebilmektedir.

KAYNAKÇA

AKŞİT, M. (2013). "İbn Sina ile Kierkegaard'ın Ölüm Anlayışının Karşılaştırması", Akademik Bakış Dergisi, (39), 245-257.

ALPYAĞIL, R. (2013). Wittgenstein ve Kierkegaard'dan Hareketle Din Felsefi Yapmak, İz Yayıncılık, İstanbul.

ANDERSON, S. L. (2014). Kierkegaard Üzerine, (Çev. Gökhan Gürdal), Sentez Yayıncılık, Ankara.

ATAER, S. (2006). "Kierkegaard'ın Tanrı Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

AYDENİZ, H. (2012). Teist Varoluşçularda İman-Ahlak İlişkisi, Rağbet Yayınları, İstanbul.

BAYINDIR, A. (2006). "Kierkegaard'da İman'ın Paradoks Oluşu Meselesi", Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

BLACKHAM, H. J. (2005). Altı Varoluşçu Düşünür, (Çev. Ekin Uşaklı), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

CAULY, O. (2006). Kierkegaard, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

CEVİZCİ, A. (1999). Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul.

ÇETİN, E. (2016). "Kierkegaard'ın Nesnel Hakikat Eleştirisi", Asos Journal: The Journal Of Academic Social Science, 4(28), 315-326.

ÇETİN, E. (2016). "Kierkegaard'ın Düşünce Dünyasında "Ben" Kavramının Önemi", Asos Journal: The Journal Of Academic Social Science, 4(30), 436-443.

ÇETİN, E. (2016). "Kierkegaard'ın Estetik Varoluş Aşamasına Yönelik Görüşlerinde Öne Çıkan Hususlar", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(47), 1046-1049.

ÇETİN, E. (2016). "Kierkegaard'ın Öznel Hakikate Yönelik Görüşlerinde Öne Çıkan Hususlar", Asos Journal: The Journal Of Academic Social Science, 4(29), 360-372.

ÇINAR, A. (2015). Varoluşçu Teolojide İnsan ve Anlam, Sentez Yayınları, İstanbul.

- DURAKOĞLU, A. (2007). “Kierkegaard’da İnsan ve Varoluş Problemi”, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERTÜRK, R. (2012). Varoluşsal Din Felsefesine Giriş, Yarın Yayınları, İstanbul.
- FADEN-BABIN, L. & RACHMANSKI, J. (2015). Kierkegaard ile Deniz Kızı, (Çev. Haldun Bayrı), Metis Yay., İstanbul.
- FERGUSON, R. (2015). Kierkegaard’dan Hayat Dersleri, (Çev. Elif Ersavcı), Sel Yayıncılık, İstanbul.
- GÖDELEK, K. (2010). Kierkegaard, Say Yayınları, İstanbul.
- GÖK, U. (2015). “Kierkegaard’ın “Korku ve Titreme” Kitabı Doğrultusunda İman ve Ahlak”, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- KIERKEGAARD, S. (2013) Aforizmalar, (Çev. Nur Beier), Pinhan Yayınları, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2002). Baştan Çıkarıcının Günlüğü, (Çev. Süha Sertabiboğlu), Ayrıntı Yayınları, Ankara.
- KIERKEGAARD, S. (2013). Felsefe Parçaları Ya Da Bir Parça Felsefe, (Çev. Doğan Şahiner), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2005). Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler, (Çev. İbrahim Kapaklıkaya), Anka Yayınları, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2000). Kahkaha Benden Yana, (Çev. Nedim Çatlı), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2015). Kaygı Kavramı, (Çev. Armaner Türker), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2016). Kendinizi Sevmeyi Unutmayın, (Çev. Emre Bozer), Aylak Adam Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2013). Korku ve Titreme, (Çev. Ebru Çalışkan), Mitra Yayınları, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2011). Meseller, (Çev. Osman Çakmakçı), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2015). Müzikal Erotik ya da Dolaylı Erotik Evreler, (Çev. Merve Elma), Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- KIERKEGAARD, S. (2004). Ölümcül Hastalık Umutsuzluk, (Çev. M. Mukadder Yakupoğlu), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- KIERKEGAARD, S. (2016). Tanrı’ya İhtiyaç Duymak, (Çev. Zeynep Yeter), Fabula Kitap, İstanbul.
- MANAV, F. & GÜRDAL, G. (2013). Kierkegaard Birey ve Varoluş Üzerine, Sentez Yayıncılık, Ankara.
- STRATHERN, P. (1999). 90 Dakika’da Kierkegaard, (Çev. Murat Lu), Gendaş Yayınları, İstanbul.
- ŞAHİNER, M. (2017). “Kierkegaard’a Göre İmanın Gereği: Bireysel Varoluş”, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, (14), 291-304.
- TAŞDELEN, V. (2013). “Mevlana ve Kierkegaard’da Birey ve Tanrı İlişkisi”, Turkish Studies: Türkoloji Araştırmaları, 8(6), 717-728.
- TOKAT, L. (2013). Varoluşçu Teoloji, Elis Yayınları, Ankara.
- TÜRKYILMAZ, Ç. (2016). Bunalım Çağı, Bibliotech Yayınları, Ankara.
- UYANIK, N. (2016). “İnsanın Üç Yaşamı: Kierkegaard’ın Yorumu Çerçevesinde”, Genç Akademisyenler Sempozyumu 2, 30 Nisan 2016, 22-35, Mardin.